

De waardering voor kosmopolitisme van planten en dieren in de Nederlandse natuurjournalistiek, 1850-1910

LEEN DRESEN

Plants and animals as cosmopolitans: changing evaluations among Dutch popularizers of science, 1850-1910

Metaphors of global citizenship were commonly used by Dutch popularizers of science during the nineteenth century to describe plants and animals that occur worldwide. Calling a species cosmopolitan was often intended as praise, but could also carry negative connotations. Using this practice as a cultural indicator, this article traces changes in the representation of cosmopolitan species in Dutch science popularization between 1850 and 1910.

Before 1870, perceptions were predominantly positive (praising cosmopolitan species as closely related to humans), but after this date they became negative (preferring locally confined species as having more character and being true to their origins). After 1890, cosmopolitan species became more appreciated again, with the advent of a new generation of progressive writers. These changing perceptions seem to reflect broader cultural and political developments, but also discussions within the natural sciences, where doubts emerged about the cosmopolitan nature of mankind itself.

Het leven van planten en dieren werd in de negentiende-eeuwse natuurjournalistiek vaak beschreven in termen die verwezen naar menselijk gedrag en menselijke samenlevingsvormen.¹ Planten bijvoorbeeld konden een vaderland bezitten en een ‘echt nationaal’ karakter vertonen; maar zij konden ook emigreren, en zich op een andere plaats op aarde ‘het burgerrecht’ verwerven.² Soorten die hun leefgebied wisten uit te breiden naar nieuwe gebieden werden

1 Ik gebruik het woord natuurjournalistiek in dit artikel als een aanduiding voor popularisatie van natuurkennis zoals deze in Nederland begon te verschijnen in tijdschriften, boeken en dagbladen vanaf ca. 1850. De term ‘journalistiek’ is hierbij bedoeld als verwijzing naar de schrijfstijl in dit nieuwe genre – die door tijdgenoten ‘fris’ werd genoemd – en het medium van de dagblad- en tijdschriftpers. De meeste auteurs in dit genre waren echter (beroepsmatig gesproken) geen journalist.

2 Zie voor botanisch gebruik van ‘stemrecht’ en ‘burgerrecht’ bijv. F.W. van Eeden, ‘Het leven der planten als natuurdrijf’, *Album der Natuur* 7 (1858) 181 (over de Aster uit China en Dahlia uit Mexico die ‘het burgerrecht in Europa verkregen’) en F.A. Hartsen, ‘De plantengroei in het zuiden van Frankrijk’, *Album der Natuur* 14 (1865) 52 (over eiken, wilgen, iepen, berken en beuken als ‘stemgeregtiden onder onze noordsche boomen’).

omschreven als reizigers, of landverhuizers; en soorten die over de hele aarde voorkwamen werden wereldburgers genoemd.

Op het eerste gezicht lijken deze metaforen van burgerschap en reisgedrag niet veel meer dan bloemrijk taalgebruik bij het beschrijven van geografische verspreidingspatronen. Maar met de gekozen metafoor klonken onvermijdelijk ook associaties en waarderings mee, die positief of negatief geladen konden zijn.³ De aanduiding ‘echt nationaal’ bijvoorbeeld werd typisch gebruikt bij planten en bomen die ook anderszins lovend werden besproken.⁴ Bij de aanduiding kosmopoliet daarentegen was de meeklinkende waardering lang niet altijd positief van toon. Wereldburgerschap werd in sommige teksten aangewezen als een eigenschap van de meest edele planten en diersoorten; maar in andere teksten werd het geassocieerd met juist de meest karakterloze en laagwaardige levensvormen: ‘het grauw, het janhagel van het plantenrijk’.⁵

Door deze schakering aan verschillend geladen waarderings vormt de natuurjournalistiek een interessante bron voor het bestuderen van verschuivingen in de culturele appreciatie van het begrip wereldburgerschap in de tweede helft van de negentiende eeuw. De afwisselende lading van dit begrip in natuurjournalistieke teksten kan worden opgevat als een afspiegeling van veranderende opvattingen over kosmopolitisme (als politiek ideaal en als levensstijl) zoals deze ook elders in Nederland in deze periode te zien waren.⁶ Maar natuurjournalistieke teksten zijn niet alleen interessant als een *afspiegeling* van cultureel breder levende opvattingen: het zijn potentieel ook teksten die deze opvattingen hebben doen *veranderen*. Het doel van deze teksten was immers het populariseren van nieuwe ontwikkelingen in het natuurwetenschappelijk onderzoek.⁷ Het is zeker niet ondenkbaar dat deze inhoud als zodanig ook een eigen invloed heeft gehad op ideeën over wereldburgerschap in een breder cul-

3 Het cultureel geladen gebruik van deze metaforen in botanische teksten is al vaker opgemerkt, maar nog weinig systematisch onderzocht. De meeste aandacht richt zich op het begrippenpaar inheems-exotisch; zoals bijv. in M.K. Chew en A.L. Hamilton, ‘The rise and fall of biotic nativeness: a historical perspective’, in: D.M. Richardson (red.), *Fifty years of invasion ecology: the legacy of Charles Elton* (Chichester 2011) 35-47. Bij mijn weten bestaat er nog geen studie naar het gebruik van het begrip kosmopoliet in botanisch verband.

4 Bijv. in F.W. van Eeden, ‘De bosschen van Kennemerland’, *Album der Natuur* 16 (1867) 208 over de witte populier als een ‘echt nationale’ boom in Nederland: ‘Hij is tegen de zeevinden en het klimaat goed bestand en de eenige boom, die het lagchende voorkomen der Hollandsche bosschen nu en dan een verheven karakter geeft.’

5 Aldus in F.W. van Eeden, ‘In ’t hart van Kennemerland’, *Album der Natuur* 39 (1890) 258 en 261 over de weegbree, het varkensgras, de ganzevoet en de brandnetel.

6 Zie bijvoorbeeld H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbefef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (’s-Gravenhage 1992) 60 voor een overgang van positief naar negatief geladen gebruik bij Marcellus Emants tussen 1872 en 1889: ‘Emants liet tegelijkertijd optimisme en cosmopolitisme varen’.

7 Hoewel de popularisatie van natuurkennis meer omvatte dan het simpelweg doorgeven van academische kennis die elders was geproduceerd. Populariserende auteurs maakten veelal ook gebruik van eigen inzichten en ervaringen; en populariserende praktijken waren vaak ook gericht op het produceren van nieuwe kennis (bijvoorbeeld in de vorm van het aanmoedigen en publiceren van amateur-observaties). Vergelijk hierover ook A. Daum, ‘Science, Politics, and Religion: Humboldtian Thinking and the Transformations of Civil Society in Germany, 1830-1870’, *Osiris* 17 (2002) 138-139.

tureel klimaat.⁸ In het natuuronderzoek raakte in de loop van de negentiende eeuw namelijk omstreden of kosmopolitisme – in biologische zin opgevat – eigenlijk wel bestond, en natuurlijk was; en met name of het een natuurlijke eigenschap was van de mens.⁹

In dit artikel zal ik patronen verkennen die zichtbaar zijn in het gebruik van het begrip kosmopolitisme in een dertigtal natuurkennis populariserende teksten uit de periode tussen 1850 en 1910.¹⁰ Voordat ik nader inga op deze gevonden patronen zal ik eerst een drietal zaken kort nader inleiden: namelijk het journalistieke landschap waaruit de betreffende teksten afkomstig zijn; de methode waarmee de gebruikte teksten zijn geselecteerd; en als eerste de grote inhoudelijke fascinatie die er tijdens de negentiende eeuw bestond voor het reisgedrag van planten en dieren, en de geografische distributie van soorten. De vele verwijzingen naar het wereldburgerschap van planten en dieren die we in de negentiende-eeuwse natuurjournalistiek tegenkomen hangen namelijk voor een belangrijk deel met deze inhoudelijke belangstelling samen.

Fascinatie voor oorsprong en verspreiding

Niet alleen in de natuurkennis populariserende pers, maar ook in het natuuronderzoek zelf was men tijdens de negentiende eeuw bijzonder geïnteresseerd in het thema van de geografische verspreiding van planten en diersoorten over de aarde.¹¹ Na invloedrijk pionierswerk in de jaren rond 1800 door Alexander von Humboldt bleef deze zogeheten biogeografie ook de rest van de eeuw een belangrijke plaats innemen in het werk van veel vooraanstaande onderzoekers, zoals bijvoorbeeld ook Charles Darwin en Alfred Russel Wallace.¹² Expedities naar alle uithoeken van de aarde zorgden ervoor dat gegevens met scheepsladingen binnenkwamen in de Europese onderzoekscentra.¹³ De verzamelde kennis over het voorkomen van planten en diersoorten werd hierdoor steeds

8 Waarbij uiteraard geldt dat het natuurhistorisch onderzoek als zodanig ook weer onder invloed stond van culturele ontwikkelingen en opvattingen. Zie bijv. B. Theunissen, 'The scientific and social context of Hugo de Vries' Mutationstheorie', *Acta Botanica Neerlandica* 47 (1998) 475-489; ook in relatie tot B. Theunissen, 'Natuursport en levensgeluk. Hugo de Vries, Eli Heimans en Jac. P. Thijsse', *Gewina* 16 (1993) 287-307.

9 De betreffende discussie bespreek ik verderop in dit artikel in relatie tot het werk van Heinrich Witte.

10 Voor het startjaar 1850 is gekozen omdat kort daarna de eerste populariserende publicaties verschenen waar mijn onderzoek zich als broncategorie op richt. Als einddatum is 1910 gehanteerd, om een nieuwe generatie auteurs die kort voor 1900 op het toneel verschenen voldoende in de set tot uitdrukking te laten komen.

11 Zie voor een overzicht van de hier geschetste ontwikkeling: J. Browne, *The Secular Ark. Studies in the History of Biogeography* (New Haven 1983) en J.R. Camerini, 'Evolution, biogeography, and maps. An early history of Wallace's line', *Isis* 84 (1993) 700-727.

12 De naam 'biogeografie' raakte pas tegen 1900 in gebruik voor dit vakgebied. Eerder in de negentiende eeuw sprak men afzonderlijk over plantengeografie en geografie der dieren (of botanische en zoölogische geografie).

13 Over deze expedities en de belangrijke rol van koloniaal bestuur hierbij zie J. Browne, 'Biogeography and Empire', in: N. Jardine et al. (red.), *Cultures of Natural History* (Cambridge 1996) 305-321.

omvattender, en mogelijke patronen in deze gegevens konden steeds beter in kaart worden gebracht.¹⁴ Om deze patronen en de achterliggende wetmatigheden was het de betrokken natuuronderzoekers uiteindelijk te doen: men vermoedde onder andere – en met recht – dat deze een sleutel konden bieden tot begrip van het ontstaan van de verschillende soorten.¹⁵ Want waarom kwamen sommige planten- en diersoorten op alle continenten voor, terwijl andere soorten maar op één enkel eiland, of op één geïsoleerde bergtop werden gevonden? En wanneer soorten overal op aarde voorkwamen: waren deze dan ooit vanuit één punt begonnen zich te verspreiden? Met welke middelen, en met welke snelheid, kon een soort zich eigenlijk verplaatsen? In de populariserende pers zien we deze vragen terugkomen in een groot aantal artikelen, zoals ‘De geographische verspreiding der dieren’ en ‘De verspreidingsmiddelen der planten’.¹⁶

Het thema verspreiding en de nieuwe natuurjournalistiek

Vanaf ongeveer 1850 begon er in Nederland een stroom aan boeken en tijdschriften te verschijnen, waarin de jongste inzichten uit de natuurwetenschappen werden uiteengezet voor een opkomend breder lezerspubliek. Veel van de nieuwe, geïllustreerde tijdschriften die in deze jaren op de markt verschenen gaven aan natuurwetenschappelijke onderwerpen een belangrijke plaats.¹⁷ Bovendien ontstonden er tijdschriften die zich volledig op het populariseren van natuurkennis gingen toeleggen, voor lezers ‘van allerlei stand’: zoals het veelgelezen *Album der Natuur*, dat in 1852 van start ging.¹⁸

In deze nieuwe natuurkennis populariserende pers zien we vanaf het begin ook veel aandacht voor het thema van de verspreiding van planten en diersoorten over de aarde.¹⁹ Dit onderwerp werd bijvoorbeeld behandeld in de vorm van artikelen over de praktische middelen waarmee soorten zich kunnen ver-

14 Dit in kaart brengen gebeurde ten dele ook letterlijk: cartografische weergaves speelden een belangrijke rol in de ontwikkeling van dit kennisgebied. Zie Camerini, ‘Evolution’.

15 ‘Geographical Distribution’ is een onderwerp dat Darwin uitvoerig behandelt in *On the origin of species*, en dat mede aan de basis stond van zijn ideeën over de oorsprong der soorten: zie ook Camerini, ‘Evolution’.

16 J. van der Hoeven, ‘De geographische verspreiding der dieren: eene schets’, *Album der Natuur* 10 (1861) 357-375 en [anoniem], ‘De verspreidingsmiddelen der planten’, *Volks-almanak van de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen* (1875) 24-30.

17 Een voorbeeld hiervan is het tijdschrift *Kennis en Kunst*, dat van 1867 tot 1874 bij Kruseman in Haarlem verscheen. Zie over deze uitgave J.W. Enschedé, A.C. Kruseman (2e deel, Amsterdam 1899-1902) 164-174. Vergl. ook B. Allart, ‘De wetenschap heeft ’t uitgemaakt’. *Wetenschapsbeelden in Nederlandse publiekstijdschriften 1840-1900* (Utrecht 2003).

18 Zie over de aard en het lezerspubliek van dit tijdschrift: L. Dresen, ‘Op weg naar een nationaal landschap: botanische wandelingen in het “Album der Natuur” (1861-1909)’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 121 (2006) 650-679. De aanduiding van dit publiek als ‘beschaafde lezers van allerlei stand’ is afkomstig uit de ondertitel van dit tijdschrift.

19 Ook het openingsartikel van de eerste jaargang van het *Album der Natuur* behandelde dit onderwerp, met het artikel: P. Harting, ‘De plantengroei in de keerkringsgewesten. Een tafereel’, *Album der Natuur* 1 (1852) 1-21.

plaatsen, zoals ‘Hoe de planten reizen’.²⁰ Ook populair waren signalementen van soorten die nieuw waren opgedoken in de Europese natuur; vaak met een analyse van de snelheid van deze opmars, en afwegingen over de wenselijkheid van de nieuwkomers.²¹ En er waren artikelen waarin het thema ‘geografische verspreiding’ als zodanig centraal werd geplaatst; compleet met een aanduiding van de mate waarin dit onderwerp verweven was met de meest centrale vragen uit het moderne natuuronderzoek.²²

In de Nederlandstalige historiografie is de negentiende-eeuwse natuurjournalistiek tot op heden relatief spaarzaam onderzocht.²³ De meeste aandacht ging tot voor kort uit naar het indrukwekkende oeuvre dat Eli Heimans en Jac. P. Thijssse vanaf de jaren 1890 binnen dit genre tot stand brachten. Hierdoor bleef de omvang en het vernieuwende karakter van het natuurjournalistieke werk uit de daaraan voorafgaande periode relatief onderbelicht.²⁴

De stroom aan natuurkennis populariserende uitgaven die rond 1850 op gang kwam werd gedragen door een liberaal-burgerlijke middenklasse, die (gedoseerde) verspreiding van de nieuwste natuurkennis als een stap richting vooruitgang begreep. De auteurs in dit genre waren zelf ook uit deze middenklassen afkomstig: bijvoorbeeld als academisch hoogleraar of docent aan een burgerschool, of als ‘professionals’ in andere kennisgerelateerde beroepen.²⁵ Vanaf 1890 werd deze eerste generatie auteurs aangevuld door nieuwe schrijvers in het genre. Deze nieuwe generatie bestond grotendeels uit onderwijzers (zoals Heimans en Thijssse) en broedschrijvende socialisten en anarchisten. Daarmee werd de vooruitstrevende agenda van het genre met weer nieuwe idealen aangevuld.

20 ‘Hoe de planten reizen’ verscheen in verschillende versies van de hand van Heinrich Witte. Zie noten 70 en 71.

21 Bijv. T.C. Winkler, ‘Landverhuizers onder de dieren’, *Volks-almanak van de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen* (1865) 51-68; [T.C. Winkler], ‘Verhuizing van planten’, *Kennis en Kunst* 1 (1867) 190-191 en [D. Huizinga], ‘Een plantenverhuizing’, *Isis. Weekblad voor natuurwetenschap* 1 (1872) 298-299.

22 Bijv. T.C. Winkler, ‘De verspreiding der weekdieren’, *Album der Natuur* 46 (1897) 323-338.

23 Meer systematische overzichtsstudies, zoals A. Daum, *Wissenschaftspopularisierung im 19. Jahrhundert. Bürgerliche Kultur, naturwissenschaftliche Bildung und die deutsche Öffentlichkeit, 1848-1914* (München 1998) ontbreken vooralsnog voor de Nederlandse situatie. Over sommige individuele auteurs en tijdschriften bestaan wel studies vanuit cultuurhistorisch perspectief, zoals K. van Berkel, ‘Dirk Huizinga en de gesluierde Isis. Een populair-wetenschappelijk tijdschrift als instrument van beschaving (1872-1875)’, in: idem, *Citaten uit het boek der natuur: opstellen over Nederlandse wetenschapsgeschiedenis* (Amsterdam 1998). Vergl. ook Dresen, ‘Op weg’, 654-655 over de historiografie rond het *Album der Natuur*.

24 Deze onderbelichting werd versterkt doordat de auteur die doorgaans als voornaamste voorloper van Heimans en Thijssse wordt besproken, F.W. van Eeden sr., in veel opzichten behoudender was dan zijn generatiegenoten. Zie over deze Van Eeden K. van Berkel, *Vóór Heimans en Thijssse. Frederik van Eeden sr. en de natuurbeleving in negentiende-eeuwse Nederland* (Amsterdam 2006); en over diens relatief conservatisme aldaar, 49.

25 De in dit artikel behandelde auteurs T.C. Winkler, Heinrich Witte en F.W. van Eeden combineerden bijvoorbeeld inkomsten uit natuurjournalistieke publicaties met een aanstelling bij een museale verzameling (Winkler bij Teyler’s Stichting, en Van Eeden bij het Koloniaal Museum en later ook het Museum van Kunstnijverheid, alledrie te Haarlem) of bij een plantentuin (Witte in de Academietuin van Leiden).

Gezien deze vooruitgangsgezinde achtergrond zouden we op voorhand in de negentiende-eeuwse natuurjournalistiek een zekere welwillendheid ten opzichte van het wereldburgerschap als een politiek ideaal mogen verwachten.²⁶ Inderdaad zien we dit bijvoorbeeld in de eerste jaargangen van het *Album der Natuur*, wanneer de redactie het begrip in een niet-natuurwetenschappelijke context gebruikt.²⁷ Wereldburgerschap wordt hier voorgesteld als een in beginsel prijzenswaardige ruimdenkendheid, die overigens niet per se in tegenspraak hoeft te zijn met gevoelens van nationale trots.²⁸ Zo werd bijvoorbeeld Christiaan Huygens door redacteur Pieter Harting in 1868 in het *Album* geportretteerd als een groot Nederlander, maar ook als een wereldburger.²⁹

Aard van de gevonden passages

Het vertrekpunt voor het in dit artikel gepresenteerde onderzoek was mijn observatie dat het begrip wereldburger in negentiende-eeuwse natuurjournalistieke teksten met heel verschillende ladingen werd gebruikt. De eerste toevallig gevonden voorbeelden heb ik vervolgens op systematische wijze aangevuld, tot een set van totaal ruim dertig titels uit de periode tussen 1850 en 1910.³⁰ Voor deze aanvulling heb ik gebruik gemaakt van digitaal doorzoekbare tekstbestanden van Nederlandstalige natuurjournalistieke werken, zoals die op dit moment beschikbaar zijn. Voorbeelden hiervan zijn de recent verschenen DVD-uitgave van het tijdschrift *De Levende Natuur*, en de steeds omvangrijker

26 Kosmopolitisme als een levensstijl daarentegen, met navenant veelvuldig buitenlands verblijf, was een levensstijl die de meeste natuurjournalistieke auteurs zich niet konden veroorloven; en die zij aan hun lezers ook niet aanbevalen. Het genre wordt omgekeerd eerder gekenmerkt door de aanbeveling om de natuur toch vooral zo dicht mogelijk bij huis te gaan bekijken, als minstens zo leerzaam.

27 Een treffend voorbeeld is een passage in de eerste jaargang, waarin redacteur Pieter Harting de mogelijkheden bespreekt van de visfokkerij. Over het gevaar dat in Nederland aangefokte zalmpjes na hun verblijf op zee onverhoopt een buitenlandse rivier zouden kunnen opzwellen stelt hij: 'Een wereldburger zal hierin misschien geen bezwaar zien, en meenen dat in Frankrijk en Engeland evenzeer als in ons vaderland menschen met hongerige magen worden gevonden, en dat het van onze zijde eene lage inhalignheid zoude verraden, indien wij die menschen, die toch ook onze broeders zijn, eenige verdoolde zalmen of elften misgunden.' Ter geruststelling van de 'nog velen' onder zijn lezers waarvan hij vreest dat zij 'niet zoo cosmopolitisch gezind' zijn voegt hij hier aan toe dat de ondervinding inmiddels heeft uitgewezen dat zalmen gewoonlijk terugkeren naar de rivier waarin zij zijn geboren. P. Harting, 'Tets over vischfokkerij', *Album der Natuur* 1 (1852) 381-382.

28 Op dit samengaan van kosmopolitisme en vaderlandsliefde vanaf de late achttiende eeuw wordt ook gewezen door P. Kleingeld, *Wereldburgers in eigen land. Over kosmopolitisme en patriottisme* (Leiden 2005).

29 P. Harting, 'Christiaan Huygens, in zijn leven en werken geschetst', *Album der Natuur* 17 (1868) 49. Zie over Harting als biograaf van Nederlandse natuurwetenschappers ook: K. van Berkel, 'Natuurwetenschap en cultureel nationalisme in negentiende-eeuws Nederland', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 104 (1991) 574-589.

30 Gevonden passages waarbij het begrip kosmopoliet slechts kortweg de aanduiding vormt van het verspreidingsgebied van een soort, zonder nadere uitleg, waardering of commentaar, zijn hierbij niet meegeteld. De resulterende set van ruim dertig titels dient te worden opgevat als een eerste steekproef, aangezien nog lang niet alle uitgaven uit de betreffende periode op dit moment digitaal doorzoekbaar zijn. Zie ook volgende noot.

collectie boeken en tijdschrifttitels die ontsloten worden via *Google Books*.³¹

In de aldus gevonden set zijn twee auteurs relatief sterk vertegenwoordigd. In totaal een derde van de gevonden titels bestaat uit werk van F.W. van Eeden senior en Heinrich Witte. Deze verhoogde aanwezigheid is waarschijnlijk mede een gevolg van de huidige, nog onvolledige digitale beschikbaarheid van natuurjournalistieke teksten, waardoor het werk van andere, eveneens zeer actieve auteurs vooralsnog relatief buiten beeld is gebleven.³² Een voordeel van deze verhoogde aanwezigheid is dat we het werk van Van Eeden en Witte hierdoor over een langere periode kunnen volgen. Zoals we zullen zien veranderde namelijk bij beiden de invulling waarmee zij de term kosmopoliet in hun botanische uitleg gebruikten.

Wanneer we de uitspraken over kosmopolitisme in de gevonden tekstpassages op een rij zetten, kunnen hier drie verschillende periodes in worden onderscheiden, waarbij in iedere periode een nieuwe benadering het discours domineerde.

Tijdens de eerste periode, die duurde tot ongeveer 1870, werd er op een positieve en onbezorgde manier gesproken over het wereldburgerschap van planten en dieren. Wereldburgerschap zag men in deze jaren doorgaans als iets dat juist de meest edele en hoogst ontwikkelde vormen in de natuur kenmerkte.

Rond 1870 zien we de omslag naar een tweede periode, waarin het wereldburgerschap van planten en dieren ineens op allerlei manieren werd geproblematiseerd. Men ging zich bijvoorbeeld afvragen of het wel *natuurlijk* was om als plant of diersoort overal op aarde te kunnen gedijen. De weinige planten en diersoorten die deze eigenschap in de praktijk vertoonden werden nu opeens niet meer als een positieve uitzondering opgevat. In plaats daarvan werd wereldburgerschap nu gezien als een negatieve afwijking, en ook als een bedreiging.

Vanaf de jaren 1890 tenslotte keerde een positieve ondertoon terug wanneer er in natuurjournalistieke teksten over het kosmopolitisme van planten en dieren werd gesproken. Deze positieve waardering werd nu echter anders beargumenteerd dan een halve eeuw eerder.

31 Gezocht is op verbuigingen van de woorden wereldburger en kosmopoliet (met c of k gespeld, en ook als adjectief en 'isme'); waar nodig (ter filtering op natuur-gerelateerde resultaten) in combinatie met woorden als 'plant' of 'dier', of soortnamen als 'roos' en 'brandnetel'. De genoemde DVD-uitgave 'DLN digitaal' is een uitgave van Stichting De Levende Natuur uit 2008. In Google Books is op dit moment ruwweg een derde van de natuurjournalistieke teksten die tussen 1850 en 1910 in Nederland zijn verschenen digitaal doorzoekbaar, waaronder ook tijdschriften als het *Album der Natuur*, *Natuurleven* en *Kennis en Kunst*. Het digitale zoekproces brengt echter met zich mee – zeker in Google Books – dat relevante passages niet altijd ook worden gevonden.

32 Dit vooralsnog buiten beeld blijven geldt o.a. voor (vrijwel al) het werk van Geertruida Carelsen en voor (subperiodes van) het werk van T.C. Winkler. Juist bij deze auteurs zou interessant zijn om na te gaan of zij mogelijk (anders dan Witte en Van Eeden) ook in de periode na 1870 de aanduiding kosmopoliet zijn blijven gebruiken met een positieve lading. Op voorhand zou dit te verwachten kunnen zijn, vanwege hun voorliefde voor kosmopolitische grootstedelijkheid (bij Carelsen) en steun aan de wereldtaal Volapük (bij Winkler).

Tot 1870: gewaardeerde metgezellen van de mens

In de jaren 1850 en 1860 zijn de planten en dieren die in natuurjournalistieke teksten als wereldburgers worden aangewezen vaak erkende mensenvrienden als het paard en de hond, of geliefde tuinbloemen zoals de roos en de anjer. Een voorbeeld van een dergelijke lofrijke behandeling zien we in een artikel uit 1869 van Tiberius Winkler over het paard. Geen dier is zo edel, stelde Winkler hierin om te beginnen vast. Bij alle positieve eigenschappen die hij vervolgens aanwees hoorde ook een kosmopolitische aard: ‘Wel zijn ook kameel, olifant en rendier belangrijke dieren [voor de mens], maar geen van hen kan met het paard vergeleken worden, omdat het niet, zoo als zij, tot enkele streken is beperkt, maar zich over de geheele aarde heeft verspreid. Het paard is een kosmopoliet in den ruimsten zin des woords.’³³

Ook voor de roos komen dergelijke prijzende passages voor. Zij wordt dan ‘de koningin der bloemen’ genoemd, en deze vorstelijke rang wordt vervolgens indirect of zelfs direct in verband gebracht met het vermogen van de roos om als wereldburger in vrijwel alle klimaten te kunnen leven: ‘van het barre noorden tot het verzengend zuiden’.³⁴

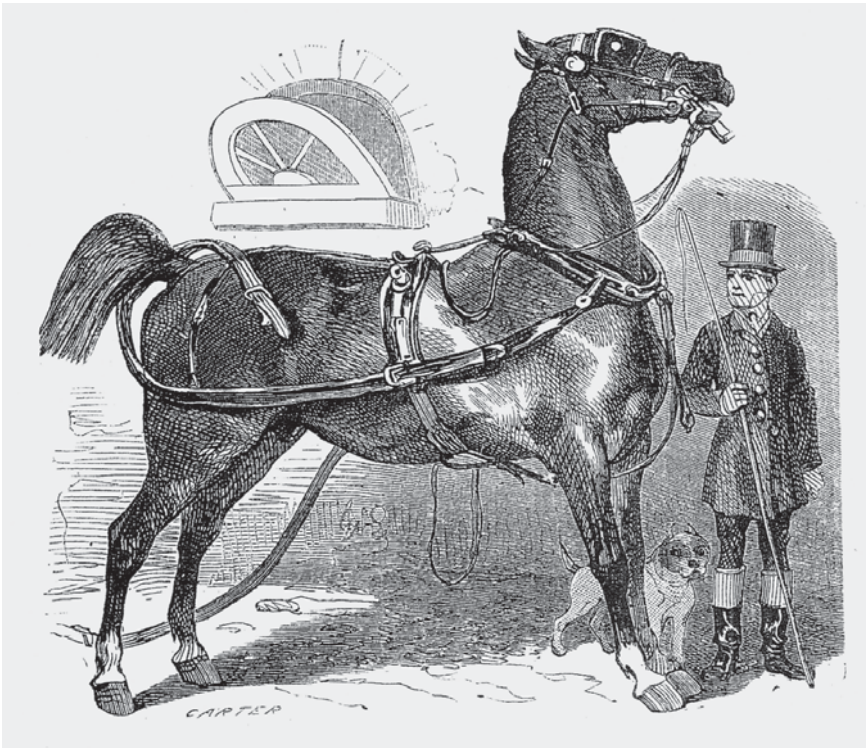
De auteurs van deze artikelen waren zich er van bewust dat het uitzonderlijk was voor planten en dieren om vrijwel overal op aarde te worden aangetroffen. Men wist dat het verspreidingsgebied van de meeste soorten veel kleiner was; en dat bij soorten die op veel continenten voorkwamen, zoals het paard en de roos, vaak de mens bij deze verspreiding een hand had geholpen. Deze uitzonderlijkheid werd echter opgevat in positieve zin, als een edele distinctie. Het vermogen tot wereldburgerschap werd begrepen als een hogere eigenschap, die erop wees dat een plant of diersoort relatief dicht bij de mens stond in zijn ontwikkeling. Want ook de mens was immers biologisch gesproken een kosmopoliet, een organisme dat overal op aarde kon leven. Een dergelijke positief geladen gelijkstelling met de mens zien we in sommige passages ook letterlijk, zoals in dit citaat uit 1870 over de honingbij:

Onze gewone bruine soort is ook naar Noord-America overgebracht geworden en heeft zich daar uitmuntend aan het klimaat gewend, zoo zelfs dat zij in sommige streken weder verwilderd is. Van Noord-America is zij later ook naar het zuidelijk werelddeel overgevoerd en tiert daar even goed, zoodat zij even als de mensch en de hond cosmopoliet kan genoemd worden.³⁵

33 [T.C. Winkler], ‘Het paard’, *Kennis en Kunst* 3 (1869) 174. Zie over dit tijdschrift ook noot 17. Winkler verzorgde van 1867 tot 1871 de inhoud van dit geïllustreerde tijdschrift, door teksten te leveren rond een keuze aan houtgravures die uitgever Kruseman in Frankrijk had verworven. Enschedé, A.C. *Kruseman*, 164-165.

34 Aldus bijvoorbeeld indirect in het anoniem uitgegeven jeugdwerk van Geertruida Carelsen, *In 't vrije veld. Brieven van een landmeisje aan jonge dames* (Amsterdam 1866) 154-156. Zeer expliciet wordt het verband tussen de titel koningin en het vermogen tot wereldburgerschap aangewezen in een (eerder letterkundig dan natuurjournalistiek) essay van L. Sloet, ‘De Koningin der Bloemen. Eene Schets’, *De Gids* 40 (1876) IV, 226.

35 S.C. Snellen van Vollenhoven, *Gedaantewisseling en levenswijze der insecten* (Haarlem 1870) 390.

Afb. 1 'Een normandisch paard'. Uit Frankrijk afkomstige houtgravure, gebruikt als afbeelding bij het artikel 'Het paard' van Tiberius Winkler (zie noot 33).

Een biologische wetmatigheid achter dit principe – dus: hoe hoger ontwikkeld, hoe kosmopolitischer een organisme is – werd door sommige auteurs ook specifiek aangewezen. Zo preeft F.W. van Eeden senior in 1858 om deze reden de familie der Compositae, oftewel de samengesteldbloemige planten. Dit is de familie van planten zoals de zonnebloem en de madelief, waarvan de bloemkern bestaat uit een samenpakking van tientallen kleinere bloempjes. Deze Compositae, zo legde Van Eeden uit, vertonen de hoogste graad van ontwikkeling van alle bloemvormen: zij zijn in het plantenrijk, wat de mens is onder de dieren.³⁶ De samengestelde bloemkern van deze planten kan immers worden opgevat als een vorm van maatschappelijke ordening.³⁷ Vanwege deze hoogste graad

³⁶ Van Eeden, 'Het leven der planten', 181: 'Wij erkennen daarom in de Compositae de hoogste ontwikkeling van alle plantvormen, in het maagdeliefje het einde van de reeks, die met een schimmel, eene enkele cel aanvangt. Ontwikkelder bloemvormen dan die der Compositae kennen wij niet, zij zijn in het plantenrijk, wat de mensch is onder de dieren.'

³⁷ Ibidem, 181: 'In de zamengestelde bloem vinden wij dus de idee van eene maatschappij, de vereeniging van een aantal individuen tot een bondgenootschap, waarin het karakter der plant te krachtiger voor den dag komt.'

van ontwikkeling waren de Compositae volgens Van Eeden ook het meest verspreid over de aarde van alle planten: ‘Zijn de Erica’s, de palmen, slechts aan zekere aardstreken gebonden, overal vinden wij Compositae, zoowel in Afrika en Siberië, als aan de polen; zij zijn aan geen lucht- of aardstreek gebonden en laten zich van alle planten het gemakkelijkst akklimateren’.³⁸

Over de plantenfamilies die Van Eeden in de bovenstaande passage als het tegendeel van wereldburgers presenteerde, dus de Erica’s (heideplanten) en palmen, sprak hij elders in hetzelfde artikel overigens eveneens waarderend.³⁹ In de natuurlijke orde zijn er nu eenmaal planten met een kleiner en planten met een groter leefgebied. ‘Sommige planten zijn onafscheidelijk aan bepaalde klimaten gebonden, zoo als de palmen, de Cacteën, de olijven, de granen; anderen groeijen zoowel op de heetste vlakten van Java als op de bergen van Zwitserland. De palmen zijn stokstijf nationaal, de waterkers is een wereldburger.’⁴⁰ De oppositie tussen ‘wereldburgers’ en ‘nationale’ planten is in deze tekst een oppositie tussen twee verschillende karakters, die ieder als zodanig gewaardeerd kunnen worden.⁴¹

Ook in andere natuurkennis populariserende teksten uit de jaren 1850 vinden we de redenering terug dat organismen meer kosmopolitisch zijn verspreid, naarmate zij hoger zijn ontwikkeld.⁴² De Brabantse natuurkundeleraar Jan Ringeling beschreef deze samenhang in een lezing zelfs als een natuurwet: ‘Deze wet (...) maakt de hoogere bewerktuiging alleen minder afhankelijk van eigenlijke woonplaats, en staat haar toe de grenzen van verspreiding, waaraan de lagere bewerktuiging gehouden is, te overschrijden, hetgeen, behalve bij zoo vele andere dieren, bij den mensch uitnemend kan worden opgemerkt.’⁴³

38 Ibidem, 181. De passage gaat verder met de voorbeelden: ‘De zonnebloem uit Peru, de Aster uit China, de Dahlia uit Mexico hebben het burgerregt in Europa verkregen, en te midden der vreemde, vale, blad-arme natuur van Australië groeit toch hetzelfde maagdeliefje als hier en herinnert den verlaten zwerfer aan zijn vaderland en zijne jeugd.’

39 Bijvoorbeeld ibidem, 178 over de ‘zoo sierlijke familie’ der heideplanten: ‘Haar geheele voorkomen heeft iets aristokratisch en in de keuze van grond, toonen zij welligt van alle planten het meeste karakter, de hardnekkigste eenzijdigheid.’

40 Ibidem, 168. Dat Van Eeden hier de waterkers koos als voorbeeld van een wereldburger hangt samen met de inhoud van deze passage, waarin verschillen in klimaatafhankelijkheid worden behandeld. Het aantal plantensoorten die in deze zin werkelijk wereldburgers kunnen worden genoemd (dus: die in vrijwel alle klimaten op aarde kunnen leven, ook in zeer koude) is beperkt. De eigenschappen van de waterkersfamilie in dit verband bespreekt Van Eeden ook in zijn *De botanie van het dagelijksch leven. Inleiding tot de kennis van het plantenrijk* (Purmerend 1870) 138.

41 Deze op eenheid en samenhang in een veelheid aan vormen gerichte natuuropvatting werd bij Van Eeden in deze jaren geïnspireerd door het werk van auteurs als Goethe en Alexander von Humboldt. Zie de verwijzing naar ‘de leer der eenheid tusschen leven en vorm’ bij de aangehaalde passage over de verspreiding der Compositae: Van Eeden, ‘Het leven der planten’, 181. Vergl. over de invloed van Humboldt en Goethe op het werk van Van Eeden ook: Van Berkel, *Vóór Heimans en Thijssse*.

42 Dit zijn teksten die niet zozeer tot het nieuwe natuurjournalistieke genre behoren maar tot een eerdere, fysico-theologisch georiënteerde traditie van popularisatie. Hiertoe behoort behalve een genootschapslezing van Jan Ringeling (zie volgende noot) ook W. Vrolik, *Het leven en het maaksel der dieren* (Amsterdam 1853) deel 1, 43.

43 J. Ringeling, ‘Eenheid in de Verscheidenheid, ook in de oppervlakte der aarde uitgedrukt’, *Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noordbrabant over den jare 1856* (Den Bosch 1857) 93. Zie over de mens en deze ‘grenswet der verspreiding’ aldaar ook 100-102.

Een gedeeld kenmerk van alle tot nu toe besproken teksten is de onderliggende overtuiging dat de mens – in biologische zin opgevat – bij uitstek een kosmopolitisch wezen is.⁴⁴ Het wereldburgerschap van de Europese mens werd hierbij opgevat als een positief en onproblematisch gegeven.⁴⁵ En waar het de mens gelukt was om gezelschapsdieren of siergewassen mee te nemen naar nieuwe continenten, werd dit vermogen tot aanpassing in de betreffende plant of diersoort geprezen. De aanduiding ‘wereldburger’ zien we in deze jaren daarom vaak voor dit soort edele mensvolgers gebruikt worden: zoals het paard, de hond, de honingbij en de roos.

Al met al ging in de periode tot 1870 een positieve waardering voor het wereldburgerschap vaak gepaard met een tweetal zekerheden die spoedig omstreden zouden raken: namelijk de overtuiging dat juist hoog ontwikkelde planten diersoorten kosmopolieten zijn, en het idee dat de mens van nature een kosmopolitisch wezen is.

Vanaf 1870: nieuwe bezorgdheden

Vanaf ongeveer 1870 zien we in de natuurjournalistiek een omslag naar een minder onbekommerde perceptie van het wereldburgerschap. Opmerkelijk is dat we deze omslag ook kunnen waarnemen binnen het werk van twee auteurs die zich vóór 1870 nog in positieve zin over het wereldburgerschap van planten en dieren hadden uitgelaten, namelijk F.W. van Eeden senior (we zagen hierboven al hoe deze in 1858 over samengesteldbloemige planten dacht) en Heinrich Witte. Deze laatste was meer dan veertig jaar werkzaam als hortulanus in de Academietuin van Leiden, en daarnaast een veelgelezen schrijver op het gebied van tuinonderhoud en natuurbeleving.⁴⁶ Beide mannen waren vanaf de jaren 1850 prominent actief als popularisatoren van botanische kennis in Nederland; en beiden zouden tot het einde van de eeuw op dit gebied blijven publiceren.⁴⁷ Een nieuwe, meer negatieve houding ten aanzien van planten met een kosmopolitische verspreiding uitte zich in het werk van deze auteurs vanaf ongeveer 1870, op twee verschillende manieren.

44 Bij Van Eeden is deze overtuiging niet speciaal godsdienstig geïnspireerd. Eerder zag hij dit als een toepassing van de ‘leer der eenheid tusschen leven en vorm’ (zie noot 41). Jan Ringeling redeneerde nog wel vanuit een eerdere fysico-theologische traditie, die de mens als doel van (en heerser over) de schepping centraal plaatste. Zie bijv. *ibidem*, 67: Wie van ons verheft niet fier het hoofd, trots als hij is op het rechtmatige eigendom, dat God hem schonk, van deze planeet (citaat in ingekorte parafrase, LD).

45 Zo lezen we bij Jan Ringeling: ‘Wie beschaafd en verlicht heet is cosmopoliet uit convictie; hij behoort de planeet te beminnen die hij bewoont, met geen minder regt dan hij de plek dierbaar acht die zijne naaste omgeving uitmaakt’. *Ibidem*, 67.

46 De geschriften van Heinrich Witte (1829-1917) werden door Heimans en Thijssse nog als een belangrijke inspiratiebron aangewezen, maar raakten daarna in vergetelheid. Voor een indruk van zijn leven en werkzaamheden zie A.J. Lever, ‘Heinrich Witte (1829-1917), hortulanus’, *De Kostersteen* 69 (1999) 1-20. Daarentegen is F.W. van Eeden (1829-1901) van alle popularisatoren die ‘vóór Heimans en Thijssse’ actief waren het meest nadrukkelijk in de historiografie blijven voortleven: zie noot 24.

47 Van Eeden bleef actief als auteur tot vrij kort voor zijn dood in 1901; Witte tot kort voor zijn dood in 1917.

Bij Frederik van Eeden zien we in deze jaren een nieuwe neiging om kosmopolitisme af te schilderen als een eigenschap die juist de meest laagwaardige plantensoorten kenmerkt.⁴⁸ Waar hij in de jaren 1850 en 1860 nog met vormen van waardering had gesproken over het wereldburgerschap van planten én van mensen, ging hij wereldburgerschap nu verbinden met plantensoorten waar hij openlijk zeer negatief over sprak.⁴⁹ Soorten als weegbree, varkensgras en brandnetels noemde hij nu ‘de brutaalste en gemeenste onkruiden’ en ‘het grau, het janhagel van het plantenrijk’.⁵⁰ Want deze planten waren overal aanwezig, en plantten zich voort op een ‘onbehouden dolzinnige manier’.⁵¹ En juist dit waren soorten die hij nu ook als typische kosmopolieten ging aanwijzen.⁵²

In de planten- en in de mensenwereld zag Van Eeden vanaf 1870 overal gevaarlijk opdringende massa's.⁵³ Door het oprukken bijvoorbeeld van landbouw en ontginningen kregen alledaagse plantensoorten steeds meer de overhand in het landschap. Daarmee vormden zij een bedreiging voor plantensoorten met een meer lokaal en oorspronkelijk karakter. Dit proces beschreef hij in 1879 als volgt:

De schoonste woudbloemen verdwijnen voor onkruid dat nooit vergaat. 't Schijnt dat in eene door den mensch lang bewoonde en beheerschte natuur de armoede en eentonigheid onder de wilde bloemen toenemen. Alleen middelmatigheden, die zich verbazend vermenigvuldigen [zoals boterbloemen en brandnetels] vormen een verbod van democratisch-socialistische republiek. Bijzondere karakters verdwijnen. Alles wordt gelijk gemaakt tot eene eentonige alledaagschheid.⁵⁴

48 Zo stelde hij in 1881 nu expliciet, en in tegenstelling met wat hij in 1858 over de *Compositae* had uiteengezet: ‘Kosmopolieten zijn zeer zeldzaam onder de hooger ontwikkelde planten’. F.W. van Eeden, ‘Salland’, *Album der Natuur* 30 (1881) 235.

49 Positief over het wereldburgerschap van mensen – en speciaal Nederlanders – is Van Eeden in ieder geval nog in 1867, in een passage waar hij de hoop uitspreekt dat armoedige landbouwgrond nabij Haarlem ooit weer zal worden omgezet in prachtige nieuwe buitenplaatsen: ‘De Nederlander is wereldburger. Hier moet zijne woning zijn, zijn akker is de geheele aarde.’ Van Eeden, ‘De bosschen van Kennemerland’, 157.

50 ‘Op de wegen zelf en in de wagensporen groeien de brutaalste en gemeenste onkruiden, de groote weegbree en het varkensgras.’ F.W. van Eeden, ‘Van Callantsoog tot St. Pancras’, *Album der Natuur* 42 (1893) 143. Over grau en janhagel: zie volgende noot.

51 De betreffende planten gedijen in het directe spoor van menselijke aanwezigheid: langs straten en wegen, en in rommelhoeken bij bebouwing. Juist dit maakte hen volgens Van Eeden ‘de algemeene en alledaagsche planten, die de gewone wegen voor den botanicus zoo vervelend maken: het grau, het janhagel van het plantenrijk’. Van Eeden, ‘In 't hart’, 258. Zie ook Van Eeden, ‘Van Callantsoog’, 143-144. De wijze van voortplanting van deze soorten plaatste hij in contrast met het lieflijke duinplantje *Pyrola*: deze ‘plant zich ook voort, maar niet op de onbehouden dolzinnige manier als de weegbree’. *Ibidem*, 144.

52 Van Eeden, ‘In 't hart’, 261.

53 In 1871 bijvoorbeeld vergeleek hij een nieuw opgedoken grassoort in het oosten van Nederland (de slofhak) met wat hij noemde de ‘invasie-oorlog’ van Pruisen tegen Frankrijk die op dat moment speelde: ‘Evengoed als een nietige grassoort onze velden kan overstroomden, evenzoo staan wij bloot aan overstrooming van een indringend menschevolk.’ F.W. van Eeden, ‘De Lochemsche berg en zijne omgeving’, *Album der Natuur* 20 (1871) 118-119. Voor deze invaderende grassoort gebruikte Van Eeden hierbij overigens niet de aanduiding kosmopolitisch. Deze koppeling zien we wel bij M. Greshoff, ‘De tuinen van Funchal. Botanische herinneringen aan het eiland Madeira’, *Album der Natuur* 44 (1895) 202: ‘Kruiden van de familie der *Compositae* schijnen bijzonder geschikt voor eene cosmopolitische verspreiding, en voornamelijk zijn het de Amerikaansche soorten dezer familie, die gereed staan in alle landen den strijd met de inheemsche gewassen aan te binden.’

54 F.W. van Eeden, ‘De bosschen van Brederode’, *Volks-almanak van de Maatschappij tot Nut van 't*

Tegenover deze ‘middelmatigheden’, zoals boterbloemen en brandnetels, plaatste Van Eeden plantensoorten die hij als oorspronkelijk en karaktervol beschouwde, zoals het welriekend viooltje en de *Adoxa*.⁵⁵ Deze planten bleven zo ver mogelijk weg van de menselijke beschaving, door zich te verschuilen op verborgen plekken in het hart van de bossen en de duinen.⁵⁶ Dit waren zeldzame planten; want ze brachten minder nageslacht voort, en ze waren veel kritischer over de plaatsen waar ze wel en niet wilden groeien.

Het meest enthousiast was Van Eeden over planten die door dit kieskeurige karakter hun leefgebied wisten te beperken tot de plaats waar ze als soort ooit waren ontstaan, en waar zij dus letterlijk oorspronkelijk waren. In Nederland kwam een dergelijke lokaal-unieke plant helaas niet voor; maar Nederlands Indië kende deze rijkdom wel.⁵⁷ Zo lezen we in het artikel ‘Het groene kleed der aarde’ een loflied op de *Primula imperialis*, een door Junghuhn op de top van de Mandalawangi ontdekte primula die alleen op deze ‘godenberg’ van Java wilde groeien:

De Primula imperialis is eene edele, ik zou bijna zeggen, hooghartige plant. Herhaaldelijk zijn hare zaden naar Europa gezonden en de zorgvuldigste pogingen aangewend om haar in onze planten-menageriën over te brengen; maar nog nimmer zijn die pogingen gelukt. De zaden komen niet op; de *Primula imperialis* verkiest geen wereldburgeres te worden. Zij verlaat haar geboortegrond, den heiligen berg van Java niet.⁵⁸

Met dit alles ontstond in het werk van Van Eeden na 1870 een nieuwe oppositie tussen wereldburgers en planten die in een begrensde gebied voorkwamen. De wereldburgers onder de planten konden nu niet langer rekenen op zijn sympathie, en de aanduiding kosmopoliet kwam te staan voor een gebrek aan (lokaal) karakter. Voor plantensoorten met een begrensde leefgebied, zoals de *Primula imperialis*, nam zijn bewondering in deze jaren juist toe. Steeds nadrukkelijker ging hij een voorkeur uitspreken voor alles wat in zijn ogen karaktervol, en daarmee lokaal en oorspronkelijk was.⁵⁹ En steeds nadrukkelijker ging hij

Algemeen (1879) 159. Naast boterbloemen en brandnetels noemt hij in dit fragment ook nog dovencels, hondsdraf en wilde zuring als voorbeelden van de betreffende ‘middelmatigheden’.

55 Ibidem, 158-159.

56 Aldus bijv. in 1893 ‘De *Adoxa* verschuilt zich in ‘t hart der wouden’ en ‘De fraaiste aard-orchideeën komen nooit uit de stille vochtige wildernissen en moerassen’. En ook de zachtblauwe zeedistel en de zilvergrauwe duindoorn ‘blijven op de eenzame zeeduinen en zijn niet te vinden langs straatwegen of kunstmatig aangelegde lanen. Daar zijn mindere zusters thuis’. Van Eeden, ‘Van Callantsog’, 143-144.

57 Ook het buurland België mocht zich verheugen in het bezit van een soort die nergens anders ter wereld voorkwam: de Ardense dravik. Zie A. Stynen, ‘Vaderlandse weelde op de kaart gezet’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 121 (2006), speciaal 695-697.

58 F.W. van Eeden, ‘Het groene kleed der aarde’, *Album der Natuur* 23 (1874) 103.

59 Ook in de jaren 1850 en 1860 bewonderde Van Eeden sommige planten reeds, in de geest van Goethe en Humboldt, om de manier waarop zij het karakter van de streek waarin zij groeiden in hun vormen en kleuren konden uitdrukken: zoals bijvoorbeeld duinplanten dit doen. Een plant als de *Primula imperialis* was echter plaatsverbonden op een nieuwe, aan Darwin ontleende manier. Plantensoorten bleken exclusief verbonden te kunnen zijn met een unieke plaats op aarde, waar deze soorten ook in let-

daarbij ook wijzen op de gevaren die volgens hem het voortbestaan van deze lokale karakters bedreigden.

De beschreven veranderingen in het botanische denken van Van Eeden kunnen worden begrepen als een afspiegeling van bredere bezorgdheden die hij in deze jaren ging uitspreken. In veel van zijn geschriften – en juist ook in zijn ‘wandelingen’ – besprak Van Eeden de actuele maatschappelijke ontwikkelingen die hem zorgen baarden: zoals bijvoorbeeld de militaire expansie van Pruisen en het gedrag van handwerkers in de grote steden.⁶⁰ Hij bracht zijn visie op maatschappelijke toestanden daarbij graag in verband met botanische fenomenen. Zo klinkt in zijn typering van ‘brutale’ plantensoorten niet zelden een afkeer mee van in zijn ogen vergelijkbare groepen van stedelijke paupers.⁶¹ In beide gevallen zag hij een aangroeiende populatie van eenvormige en karakterloze wezens, die dreigden de meer oorspronkelijke en karaktervolle bewoners van het Nederlandse grondgebied te verdringen.

Ook in de geschriften van Van Eeden op het gebied van kunstnijverheid zien we dat de aanduiding kosmopolitisch door hem gebruikt gaat worden als een negatieve kwalificatie.⁶² In zijn in 1888 verschenen reisverslag over een bezoek aan Scandinavië, met de veelzeggende titel ‘Noorderlicht’, stelde Van Eeden bijvoorbeeld dat gestreden moest worden tegen de oprukkende geest van ‘algemeene kosmopolitische gelijkheid’ en de ‘alles gelijkmakende invloed der Europeesche beschaving’.⁶³

Maar naast bezorgdheden op maatschappelijk terrein speelden waarschijnlijk ook nieuwe natuurwetenschappelijke inzichten een rol bij de veranderingen in het denken van Van Eeden. Deze inzichten presenteerde hij bijvoorbeeld

terlijke zin oorspronkelijk waren. Zie hierover ook L. Dresen, ‘De plant als plaatsgenoot. Drie verschillende waarderings in de negentiende eeuw’, in: R. van den Born et al. (red.), *Plaats. Verbondenheid met natuur en landschap* (Zeist 2011 in druk).

60 Over de expansie van Pruisen: zie noot 53. Over handwerkers in de grote steden zie o.a. F.W. van Eeden, *Noorderlicht. Bezoek aan Scandinavië in 1887* (Haarlem 1888) 20–21: ‘Overal schijnbare welstand; overal heeren en dames, – maar goed beschouwd, overal armoede, overal zoeken naar de onmogelijkste middelen van bestaan, – en daarbij volle kroegen, volle pleziertreinen, volle schouwburgen en danshuizen, – een toestand die eindigen moet in geweldige uitbarstingen, als geen ijzeren macht die belet.’ Vergl. over het bespiegelende karakter van de ‘botanische wandelingen’ van Van Eeden: Dresen, ‘Op weg’, 664–666.

61 Van Eeden gaf veelvuldig aan dat de karakters van mensen en planten vergeleken kunnen worden, bijv. in ‘Van Callantsoog’, 143: ‘Ook in het plantenrijk zijn karakters, evenals in de menschelijke maatschappij.’ Een voorbeeld van een directe vergelijking van planten met proletariërs is de volgende passage, waarin hij spreekt over het Braziliaanse oerwoud: ‘Waar de Mato virgem door de hand des menschen wordt uitgerooid, ontstaat eene wildernis van heesters en struiken, [met] zonderlinge plantvormen, wier kiemen eeuwen in den bodem sluimeren, en slechts wachten op het vertrek van het aristokratische woud, gelijk de proletariërs wachten op de revolutie, om hunne plompe en harige vormen omhoog te heffen.’ Van Eeden, ‘Het groene kleed’, 109.

62 Dit is een gebied waarop Van Eeden eveneens een belangrijk popularisator en commentator was in Nederland. Zie voor zijn werkzaamheden op dit terrein o.a. M. Simon Thomas, *De leer van het ornament. Versieren volgens voorschrift, 1850–1930* (Amsterdam 1996).

63 Van Eeden, *Noorderlicht*, 40 en 55. Ook in zijn visie op nijverheidsproducten zien we het beeld terug van dreigende overwoekering door karakterloze massa’s: hier zag hij een ‘Europeesche industrie’ die de winkels vulde met ‘karakterlooze buitenlandse prullen’. *Ibidem*, 22 en 42–43.

Afb. 2 De *Primula imperialis* op haar geboortegrond: bovenop de Mandalawangi, een hoge vulkaankrater op Java. Houtgravure zoals afgebeeld in Wallace, *Insulinde* (zie noot 64).

in 1874 in het artikel 'Het groene kleed der aarde'. Hierin behandelde hij de geografische verspreiding van plantensoorten over de aardbol, en de daarmee verbonden lessen over het lokaal ontstaan van soorten. Hoewel hij de namen van Darwin en Wallace hierbij niet expliciet noemde, geven de sleutelvoorbeelden die hij in dit artikel gebruikt (de *Scalesia*'s van de Galapagos-eilanden en de *Primula imperialis* van Java) voor de goede verstaander aan wiens leer hij hier uiteenzet.⁶⁴

⁶⁴ Zie ook noot 59. Evenals de genoemde planten van de Galapagos-eilanden leverde ook de *Primula imperialis* het bewijs dat op afgelegen plaatsen nieuwe soorten konden ontstaan: 'slechts een nietig plekje behoeft de natuur om hare verborgene kracht in een nieuwen vorm te uiten'. Van Eeden, 'Het groene kleed', 119 (zie ook *ibidem*, 102-103). Vermoedelijk ontleende Van Eeden het voorbeeld van

Deze nieuwe natuurwetenschappelijke inzichten ondersteunden de nadruk die Van Eeden ook in ander verband in deze jaren ging leggen op het grote belang van historisch gewortelde oorspronkelijkheid. Het artikel was daarbij doordeesemd met de notie van strijd om elkaar te verdringen – zowel tussen planten en boomsoorten als tussen menselijke naties en volken.⁶⁵ Het gegeven dat Van Eeden deze nieuwe, mede aan Darwin ontleende inzichten pas na 1870 in zijn publicaties naar voren bracht, wijst er echter op dat maatschappelijke ontwikkelingen, zoals het uitbreken van de Frans-Duitse oorlog, daarbij waarschijnlijk minstens zo sterk van invloed op hem waren als het lezen van Darwin of Wallace als zodanig.⁶⁶

Heinrich Witte en de discussie over het kosmopolitisme van mensens-rassen

In het werk van Heinrich Witte zien we een andere vorm waarin kosmopolitisme in deze jaren omstreken raakte in natuurkennis populariserende tijdschriften. Zoals we zagen werd tussen 1850 en 1870 nog gewoonlijk gesteld dat de mens, als hoogst ontwikkelde organisme op aarde, ook het meest kosmopolitisch was aangelegd in biologische zin. De auteurs die dat toen stelden waren er meestal ook van overtuigd dat de mens geschapen was om over de aarde te heersen; dus dan zou het inderdaad een vreemde ontwerpfout vormen wanneer de mens niet in alle klimaten op aarde kon leven.⁶⁷

Vanaf ongeveer 1870 zien we echter dat auteurs gaan stellen dat een kosmopolitische verspreiding voor hogere planten en diersoorten – met inbegrip van de mens – niet zonder meer aannemelijk is. Zo lezen we bij Heinrich Witte bijvoorbeeld in datzelfde jaar als diens nieuwe uitleg op dit punt:⁶⁸ ‘Men heeft wel eens den mensch een kosmopoliet genoemd [maar] dit wordt evenwel door

de *Primula imperialis* aan Wallace, bijv. in de in 1870 verschenen vertaling: A.R. Wallace, *Insulinde: het land van den orang-oetan en den paradijsvogel*. Uit het Engelsch vertaald en van aantekeningen voorzien door P.J. Veth deel 1 (Amsterdam 1870) 192-195.

⁶⁵ Het artikel schildert o.a. een botanische ‘strijd om de oppermagt’ tussen eiken, beuken en naaldbomen in Europa, die verbonden wordt met de heerschappij van respectievelijk Kelten, Germanen en Slaven: ‘Zal ook zoo eenmaal de Slavische volkstype den Germaanschen verdringen en overheerschen?’ Van Eeden, ‘Het groene kleeft’, 73-74. Ook van veel menselijke volken en naties bespreekt hij het dreigende lot: bijv. voor China (‘Vooruitgang of dood! Geen middenweg.’) en de ‘vertrapte’ Indianen der prairies. *Ibidem*, 85 en 87.

⁶⁶ We mogen aannemen dat Van Eeden Darwin’s werk al vroeg in de jaren 1860 las. Ook kende hij gewoonlijk weinig schroom bij het uiten van vrijdenkende gedachten. Maar hij had kennelijk een reden om Darwin’s theorie niet eerder openlijk te onderschrijven: mogelijk omdat hij werkte aan een eigen theorie. Vergl. F.W. van Eeden, ‘Tessel’, *Album der Natuur* 17 (1868) 333. Zie ook B. Leeuwenburgh en J. van der Heide, ‘Darwin on Dutch soil: the early reception of his ideas in the Netherlands’ in E.-M. Engels en T.F. Glick (red.), *The reception of Charles Darwin in Europe* vol. 1 (London 2008) 180-181 over hoe vanaf 1870 Darwin’s ideeën in Nederland betrokken raakten bij de publieke discussie over tal van politieke en maatschappelijke ontwikkelingen.

⁶⁷ Zie voor een voorbeeld van deze overtuiging Jan Ringeling, zoals hierboven aangehaald in noot 44.

⁶⁸ H. Witte, *Schetsen uit het plantenrijk* (Haarlem 1870) 328. Witte begon aan deze boekuitgave in 1868 of 1869, en de eerste afleveringen verschenen al in 1869. Zie Enschedé, A.C. *Kruseman*, 235-237.

de meer gezette waarnemingen van den laatsten tijd ten stelligste weêrsproken, zoodat men thans tot de overtuiging komt, [dat] zoo min onder de dieren als onder de menschen ware kosmopolieten voorkomen.’

In het verlengde van deze nieuwe inzichten over mens en dier stelde Witte vast: ‘Hetzelfde kan men ten naastenbij rekenen ook met de planten het geval te zijn; ik geloof althans niet dat er soorten zijn op te geven, die men met regt en zonder eenige reserve werelddburgers zou mogen noemen.’⁶⁹ In 1874 was Witte zelfs nog stelliger op dit punt. ‘Absoluut cosmopolitisch is er geene’ zei hij nu over de planten; en het zou ook ‘eene ongerijmdheid zijn’ aan het bestaan van zodanige soorten te denken.⁷⁰

Het betreffende artikel uit 1874 behandelde een onderwerp, ‘Hoe de planten reizen’, waarover Witte ook in 1867 reeds een uiteenzetting had gepubliceerd.⁷¹ Hierdoor kunnen we de veranderingen in zijn weergave nauwgezet volgen. In beide versies opende hij zijn verhaal (dat grotendeels handelde over de manieren waarop plantenzaden zich verspreiden: zoals met water- en windstromen, en via vogels) met een overzicht van de belangrijkste vragen en inzichten binnen de plantengeografie.⁷² In 1867 schetste hij hierbij een plantenrijk dat harmonieus was verdeeld tussen twee uitersten in karakter, zoals we dit eerder zagen bij Van Eeden in 1858: ‘Onder al die planten zijn er enkele die, om zoo te zeggen, aan eene bepaalde streek gebonden schijnen te zijn; andere welke over eene groote uitgestrektheid voorkomen; nog andere eindelijk die het kosmopolitisch karakter vertoonen van over de geheele aarde verspreid te zijn.’⁷³

In 1874 was de opbouw van de tekst flink herzien. De voorstelling van twee regulier voorkomende uitersten in het plantenrijk, met aan één kant van de schaalverdeling planten die een ‘kosmopolitisch karakter’ vertonen, was nu verdwenen als startpunt van het verhaal. In plaats daarvan was de uitleg gekomen – naast een openlijke verwijzing naar Darwin’s *Het ontstaan der soorten* – dat kosmopolitische planten in absolute zin niet bestaan, en ook niet kunnen bestaan, omdat daarvoor de verschillen in temperatuur op aarde te groot zijn.⁷⁴ Net als in de hierboven aangehaalde tekst uit 1870, liet Witte de uitleg dat kosmopolitische *planten* niet voorkomen in de natuur voorafgaan door een pas-

69 Witte, *Schetsen*, 328.

70 H. Witte, ‘Hoe de planten reizen’, *Album der Natuur* 23 (1874) 205.

71 H. Witte, ‘t *Groote in ’t kleine. Praatjes over planten*’ (Groningen 1867). Het betreffende hoofdstuk ‘Hoe de planten reizen’ is hierin 271-304. Uit een naschrift bij de versie uit 1874 blijkt dat Witte over dit onderwerp ook voordrachten hield ‘in den winter van 1871-72 en van 1872-73’: Witte, ‘Hoe de planten reizen’, 260.

72 In 1867 deed Witte dit vooralsnog zonder Darwin bij naam te noemen, maar hij schetste hier al wel het grote belang van de plantengeografie in relatie tot het raadsel van het ontstaan van de verschillende soorten. Zijn eigen positie ten aanzien van dit vraagstuk liet hij vooralsnog in het midden: ‘of die duizendtallen van vormen, zoo aanzienlijk van elkander verschillende, op een bepaald tijdstip zijn ontstaan, dan wel of ze zich langzaam, en de eene uit de andere ontwikkeld hebben, ziedaar iets wat naar mijne bescheiden meening nog al raadselachtig blijft.’ Witte, ‘t *Groote in ’t kleine*, 273-279.

73 Ibidem, 272-273.

74 Witte, ‘Hoe de planten reizen’, 201 (over Darwin) en 204-205 (over niet bestaan van kosmopolieten onder de planten).

Afb. 3 Hortulanus Heinrich Witte aan het werk in de cactuskas van de Academietauin in Leiden. Opname omstreeks 1898; met dank aan Hortus Botanicus Leiden.

sage die aangaf dat er op de kosmopolitische aard van de mens eveneens het nodige viel af te dingen.⁷⁵

Vanaf de jaren 1870 ging Heinrich Witte hiermee de term kosmopolitisch hoofdzakelijk in ontkennde zin gebruiken. Of zoals hij over de cactussen zei, in een andere tekst uit het jaar 1874: 'Hoe uitgebreid deze merkwaardige plantenfamilie ook moge zijn, is ze evenwel verre van cosmopolitisch.'⁷⁶ Net als bij F.W. van Eeden kreeg het begrip wereldburgerschap daarmee een negatieve connotatie, maar wel van een andere aard. Waar Van Eeden kosmopolitische planten bleef voorstellen als een daadwerkelijk bestaand fenomeen (maar een

⁷⁵ Ibidem, 204: 'daar zelfs de mensch in dit opzicht gewis veel beperkter in zijne bewegingen is en er op zijn cosmopolitischen aard heel wat af te dingen zou zijn, als hij niet in staat ware zich in te richten naar het klimaat van het land waarin hij zich bevindt, en zich, door zijn woning, zijn kleeding, zijn voedsel, ja door zijn geheele levenswijze, te beschutten zoowel tegen de uitersten van hitte als van koude. Hoe toch zou 't hem b.v. 's winters in Noorwegen gaan, gekleed in het niet zeer omslachtig kostuum van den Kaffer, of omgekeerd?'

⁷⁶ H. Witte, *Binnen en buiten* (Haarlem 1874) 21.

fenomeen dat hij nu bedreigend vond), ging Heinrich Witte aanwijzen dat kosmopolitisme bij nader inzien niet of nauwelijks voorkomt in de natuur.⁷⁷

Bij Heinrich Witte lijken de veranderingen in zijn gebruik van de aanduiding kosmopoliet vooral het gevolg te zijn van ontwikkelingen binnen het natuurwetenschappelijk discours. De kern van zijn nieuwe stellingname was dat de mens geen kosmopoliet was gebleken te zijn, en dat werkelijk kosmopolitische plantensoorten goedbeschouwd óók niet bestonden. Hiermee combineerde hij twee stellingnames die in voorafgaande jaren door vooraanstaande natuuronderzoekers waren ingenomen.

Wat de planten betreft had Alphonse de Candolle er in 1855 bij zijn statistische onderzoek al op gewezen, dat strikt genomen geen enkele hoger georganiseerde plantensoort in absolute zin een kosmopoliet kon worden genoemd: omdat geen enkele soort ook werkelijk overal op aarde werd gevonden, en in alle temperaturen kon gedijen.⁷⁸ Deze formalistische constatering dwong popularisatoren van botanische kennis er echter nog niet meteen toe om nooit meer over kosmopolieten te spreken in hun teksten. De term kon wat lossier opgevat nog steeds worden gebruikt, in een niet de *hele* wereld omvattende betekenis.⁷⁹

Begin jaren 1860 echter kwamen andere biostatistische gegevens in het nieuws, die het wereldburgerschap als biologisch vermogen veel ernstiger ter discussie stelden.⁸⁰ Diverse artsen en antropologen wezen er in deze jaren op dat de verschillende mensenrassen – waaronder ook het blanke ras – in ‘vreemde’ klimaten niet duurzaam in goede gezondheid leken te kunnen leven. Dit vraagstuk, dat in feite neerkwam op de vraag of de mens in biologische zin wel een kosmopoliet mocht worden genoemd, werd ook in Nederlandse populariserende tijdschriften vanaf ongeveer 1860 uitvoerig besproken.⁸¹ Het was

77 Zelfs waar Witte werd geconfronteerd met voorbeelden van soorten die daadwerkelijk over de hele wereld voorkwamen (bijvoorbeeld onder de varens), bleef hij als hoofdregel benadrukken hoezeer dit tegen de regels was, zoals hij deze regels nu begreep. ‘Bepaalde soorten toch kunnen slechts in bepaalde toestanden gedijen. Wel komen op dezen regel enkele uitzonderingen voor, en kent men enkele soorten, die zóó algemeen over de aarde verspreid zijn, dat men ze wereldburgers mag noemen, maar dit zijn en blijven uitzonderingen’. [H. Witte], ‘De Varens’, *Sieboldia. Weekblad voor den Tuinbouw in Nederland* 6 (1880) 225.

78 De Candolle noemde hierbij 18 soorten die nog het meest verspreid kunnen worden genoemd, omdat zij op tenminste de helft van het aardoppervlak worden gevonden; waaronder bijvoorbeeld twee soorten brandnetels. A. de Candolle, *Géographie botanique raisonnée ou exposition des faits principaux et des lois concernant la distribution géographique des plantes de l’époque actuelle* (Parijs 1855) 582. Maar echt in alle klimaten voorkomen, van pool tot evenaar, noemde hij voor de hogere planten structureel onmogelijk: ‘Ainsi, je le répète, aucune Phanérogame n’est et ne peut devenir cosmopolite, dans le sens absolu du mot.’ *Ibidem*, 581-582.

79 Wanneer Witte de betreffende passage bij De Candolle voor het eerst las is niet met zekerheid herleidbaar, maar diens werk gold spoedig na verschijning in 1855 als een standaardwerk. In 1874 haalde Witte De Candolle uitvoerig aan, compleet met lijst van de 18 plantensoorten (zie vorige noot): Witte, ‘Hoe de planten reizen’, 205.

80 Een relatie hierbij tussen het botanische werk van De Candolle en de min of meer gelijktijdige medische zorgen over de gezondheid van verplaatste Europeanen wordt besproken in Browne, ‘Biogeography’ 316.

81 Bijv. in de anon. bijdrage ‘Kan de mensch zich werkelijk aan vreemde luchtstreken gewennen?’, *De Natuur. Lectuur voor de huiskamer* 1 (1859) 269-276; als signalement in D. Lubach, ‘Over het niet-

deze discussie waar Heinrich Witte in 1870 naar verwees, toen hij stelde dat het kosmopoliet-zijn van de mens ‘door de meer gezette waarnemingen van den laatsten tijd’ was weersproken.

Deze nieuw gerezen twijfel aan het kosmopolitisme van de mens en de verschillende mensenrassen vormde kennelijk een belangrijk argument voor Heinrich Witte om ook de beperkingen van planten in dit opzicht te gaan aanwijzen. We zien tenminste dat hij zowel in 1870 als in 1874 eerst de beperkingen van de mens als kosmopoliet bespreekt, voordat hij dezelfde beperking bij de planten aanwijst. Dat hij deze inzichten pas rond 1870 in zijn publicaties ging weergeven, terwijl het kosmopolitisme van de mens al vanaf 1860 ter discussie stond in Nederlandse tijdschriften, lijkt samen te hangen met een derde invloed vanuit de natuurwetenschappen. Eveneens rond 1870 ging Witte het nieuwe Darwinistische gedachtengoed integreren in zijn geschriften.⁸² En ook dit gedachtengoed maakte zijn eerdere weergave van een regulier ‘kosmopolitisch karakter’ van bepaalde soorten achterhaald.⁸³ Hoewel de medische discussie over het al dan niet kosmopolitisch zijn van de verschillende mensenrassen in beginsel los stond van de ontwikkelingsleer die Darwin voorstelde, was een belangrijke overeenkomst tussen beide dat de (blanke) mens niet langer bedoeld leek te zijn als de vanzelfsprekende heerser over het geheel van de Schepping.⁸⁴

Vanaf 1890: terugkeer van positieve waardering

Vanaf het midden van de jaren 1890 zien we bij een nieuwe generatie auteurs weer vaker een positieve ondertoon, wanneer in natuurjournalistieke teksten over het kosmopolitisme van planten en dieren werd gesproken. Zoals reeds aangegeven bestond deze nieuwe generatie voor een belangrijk deel uit vooruitstrevende onderwijzers (hiervan zijn Heimans en Thijsse de bekendste voorbeelden), en publicisten met socialistische en anarchistische ideeën. Voorbeelden van dit laatste zijn B.P. van der Voo, een anarchist uit een geslacht van Rotterdamse vrijdenkers, en Jan Hof, die onder andere het blad *Natuurleven* redigeerde en vulde.⁸⁵

cosmopolitisme der menschenrassen’, *Album der Natuur. Wetenschappelijk Bijblad* 9 (1860) 93-94; en met oordeel van dezelfde, ‘Over het kosmopolitisme der menschenrassen’, *Album der Natuur* 17 (1868) 269-281 en 289-301.

82 Witte zelf noemde in een terugblik in 1873 het hoofdstuk ‘Excelsior’ in de bundel H. Witte, *In ’t lommer* (Haarlem 1868) als vroegste voorbeeld van het onderschrijven van Darwin in zijn werk. Aldus in H. Witte, *’t Grootte in ’t kleine. Praatjes over planten* (2e druk, Utrecht 1873) 266-267 in voetnoot aldaar.

83 In de 2e druk van de bundel *’t Grootte in ’t kleine* gaf Witte het belang van Darwin’s gedachtengoed in dit verband impliciet aan. In deze uitgave nam hij het hoofdstuk ‘Hoe de planten reizen’ ongewijzigd over uit de 1e druk van 1867. In een voetnoot gaf hij echter aan dat hij overwogen had om het hele hoofdstuk weg te laten, omdat het niet meer in overeenstemming viel te brengen met de ‘overtuigende voorstellingen’ van Darwin, die inmiddels golden. ‘Daarom beschouwde men [dit hoofdstuk] als behoorende tot de geschiedenis van den Schrijver en meer niet’: *ibidem*, 266-267.

84 Precies deze twijfel bespreekt Witte in het in noot 82 genoemde hoofdstuk ‘Excelsior’: Witte, *In ’t lommer* 128-133 en 147-148.

85 Zie over beiden: A. de Raaij, “‘Bij haar alleen heerscht vrijheid!’” Nederlandse anarchisten en het

Vanuit deze vooruitstrevende achtergrond is het wellicht niet verwonderlijk dat auteurs in deze periode doorgaans weer positief gestemd spraken over planten en diersoorten die zich internationaal manifesteerden. Interessant is echter om te zien welke argumenten hier nu bij werden gebruikt. Tenslotte had biologisch onderzoek in de voorafgaande periode laten zien, dat kosmopolitisme geen eigenschap was van de meest ontwikkelde of bijzondere soorten. Als het al voorkwam in de natuur, was het bij alledaagse en alom aanwezige levensvormen.

De auteurs van deze nieuwe generatie hadden echter toevalligerwijs juist een grote voorkeur voor alledaagse planten en dieren, die zo dicht mogelijk bij huis gevonden konden worden.⁸⁶ In hun boeken en tijdschriftartikelen werden planten zoals distels en brandnetels, en vogels zoals mussen en spreeuwen, vaak liefdevol centraal geplaatst.⁸⁷ Door deze voorkeur voor algemene en wijd verbreide soorten was er geregeld een aanleiding om een besproken soort ook een wereldburger te noemen. Kosmopolitisme werd een eigenschap die weer onbekommerd aan planten en dieren werd toegeschreven, op verschillende manieren.

Net als vijftig jaar eerder, treffen we bij B.P. van der Voo en Jan Hof passages aan waarin een tweedeling van karakters wordt aangewezen in het plantenrijk, waarbij er soorten bestaan met een ruim bemeten verspreiding en soorten met een nauw begreemd leefgebied.⁸⁸ Zo lezen we bijvoorbeeld bij Van der Voo in 1895, als een typering van deze beide karakters: 'De plantenwereld is uit tal van groepen samengesteld, die individuen bevatten welke geschikt zijn om samen te wonen. (...) Sommigen zijn kluizenaars, anderen verkiezen gezelligheid als wereldburgers, en zijn even verschillend van smaak als de mensen.'⁸⁹

Wereldburgers onder de planten worden hier dus vergeleken met mensen die 'gezelligheid verkiezen', in plaats van een leven als kluizenaar. Een vergelijkbare schildering vinden we enkele jaren later bij Jan Hof:

Er zijn enkele planten, wier gebied tot een enkel plekje op onzen geheelen aardbodem beperkt is. Met een bescheiden plaatsje heeft die soort zich dan tevreden gesteld en het schijnt wel of het in de bedoeling der natuur ligt, dat zij zich nooit

ontwakend natuurbesef rond 1900', *Jaarboek Anarchisme* 4 (1997) 77-86; en over B.P. van der Voo ook Dresen, 'Op weg'. Sommige schrijvers uit deze jaren waren onderwijzer én socialist of anarchist: dit gold bijv. voor Jan Hof.

⁸⁶ Deze voorkeur was deels gemotiveerd vanuit didactische overwegingen (namelijk om planten en dieren te behandelen die ook jonge lezers, en lezers zonder reismiddelen, dicht bij huis zouden kunnen vinden) en bij de socialisten en anarchisten onder de auteurs ten dele ook ideologisch gemotiveerd.

⁸⁷ Brandnetels en distels stonden bijvoorbeeld nadrukkelijk centraal in het eerste 'boekje' dat Eli Heimans en Jac. P. Thijssse samen uitbrachten: E. Heimans en Jac. P. Thijssse, *Van vlinders, bloemen en vogels* (Amsterdam 1894).

⁸⁸ Deze traditie verdween (zoals eerder in dit artikel besproken) na 1870 uit het werk van Van Eeden en Witte; maar stierf daarmee niet volledig uit. In de set van gevonden teksten met passages over kosmopolieten bevindt zich één voorbeeld van deze traditie uit de periode tussen 1870 en 1890; zie aldus in A.J.C. Snijders, 'Wandelingen in de Graafschap Zutphen', *Album der Natuur*, 32 (1883) 180-181.

⁸⁹ B.P. van der Voo, 'Studie der wilde planten', in: *Wetenschappelijke Bijdragen. Geïllustreerd Maandblad tot verbreiding van eenvoudige begrippen over Natuurkennis*, 2 (1895) 243-244. Zie ook p. 172: 'En dan weer ontwaren wij wereldburgers, cosmopolitische geslachten of soorten, gelijk de distel en de weegbree die overal op aarde, waar de mensch zich vestigt, zijn spoor merken.'

verder zullen uitbreiden. Zij zijn te vergelijken met eenvoudige mensen, die nooit de grenzen van hun eigen dorpje zijn overschreden. (...) Andere soorten zijn daarentegen ware cosmopolieten. Hun verspreidingsgebied strekt zich uit over de gansche aarde.⁹⁰

In beide passages valt op dat lokaal beperkte soorten nu niet meer worden aangeduid als 'nationaal' van karakter, zoals F.W. van Eeden dit bijvoorbeeld in 1858 had gedaan. In plaats daarvan worden deze soorten nu vergeleken met kluizenaars, of met dorpelingen die hun dorp nooit verlaten. Het is mogelijk in deze typering een lichte vorm van afkeuring te lezen, alsof de dorpelingen en kluizenaars een *Kirchturmschattenbeschränktbeit* wordt verweten. Een dergelijke afkeuring wordt echter niet expliciet uitgesproken. Alle verschillende plantenkarakters verdienen in dit discours een plaats onder de zon, maar 'nationale' planten komen in deze weergave niet voor.⁹¹

Voor de ware kosmopolieten onder de planten toonden deze auteurs echter af en toe een speciale sympathie. Zo schreef Van der Voo in 1902 over 'onze madelief, de wereldburgeres' als 'dit lieve plantje, dat wederom bewijst hoe een plant niet zeldzaam, vreemd, [of] onbekend behoeft te wezen om ons bezig te houden, belangstelling in te boezemen en stof tot nadenken te geven.'⁹² En Jan Hof wijdde in 1907 zelfs een volledig artikel aan een lofzang op de vogelmuur: een onopvallend maar alom aanwezig plantje, dat volgens hem behoorde tot de 'ware' kosmopolieten.⁹³

Ook bij Eli Heimans en Jac. P. Thijssse zien we deze voorliefde voor het bespreken van alledaagse soorten. Bij hen ontbreken echter passages waarbij een tweedeling wordt gepresenteerd in het plantenrijk, met kosmopolitische planten als een regulier verschijnsel aan het ene uiterste van een geografische schaalverdeling. Waarschijnlijk stonden Heimans en Thijssse net als Witte op het standpunt dat een werkelijk kosmopolitische verspreiding te zeldzaam was om dit als een regulier fenomeen voor te stellen.⁹⁴ Dit betekende echter niet dat

90 [J.J. Hof], 'De verspreiding der planten', *Natuurleven* 3 (1905) 409-410.

91 Het is aannemelijk dat dit natuurbeeld mede werd beïnvloed door een politieke overtuiging van pacifisme en internationalisme bij de betreffende auteurs. Zie daarnaast voor wetenschaps-interne factoren die tegen 1900 de belangstelling voor de 'nationaliteit' van planten deden afnemen: Stynen, 'Vaderlandse weelde', 702-704.

92 B.P. van der Voo, 'Lentebloemen', *Album der Natuur* 51 (1902) 185-186.

93 [J.J. Hof], 'Van een plantje, dat ook 's winters bloeit', *Natuurleven* 5 (1907) 113-115; aldaar 115: 'De Muur is een ware cosmopoliet'. De vogelmuur is één van de 18 plantensoorten die door Alphonse de Candolle in 1855 werden aangewezen als het meest verspreid over de aarde (zie noot 78). Over deze soorten had De Candolle opgemerkt dat zij géén kosmopolieten mochten worden genoemd, maar Jan Hof noemt de vogelmuur toch een 'ware cosmopoliet'. Zie ook [Hof], 'De verspreiding' 410: 'Andere soorten zijn daarentegen ware cosmopolieten'.

94 Hierop wijst tenminste de aanduiding die zij in hun *Geïllustreerde flora* bij de waterpunge gaven: 'Een van de weinige planten, die over de geheele wereld voorkomen (cosmopoliet)'. E. Heimans et al., *Geïllustreerde flora van Nederland* 2e druk (Amsterdam 1909) 788. Ook de waterpunge is één van de 18 plantensoorten die door Alphonse de Candolle werden aangewezen als het meest verspreid over de aarde (zie vorige noot).

de aanduiding kosmopoliet in hun teksten nimmer werd gebruikt. Bij beide auteurs komt de term af en toe voor als een eigenschap die aan een specifieke soort werd toegeschreven, als onderdeel van een portret.

Zo noemde Jac. P. Thijsse in een artikel uit 1902 zijn geliefde strandlopers ‘mijn strandjes, de echte kosmopolieten’ en ook ‘de vrije vogels van het strand’.⁹⁵ Deze vogels waren kosmopolieten, niet alleen omdat zij over de hele wereld voorkwamen, maar ook omdat zij – ieder afzonderlijk – een flink stuk van die wereld hadden gezien. De strandlopers die in de wintermaanden aan de Nederlandse kust verbleven, begaven zich in juni en juli naar hun broedgebieden vlak bij de Noordpool, om in augustus alweer terug te keren. Dit waren vogels die de wereld introkken; en voor wie de ‘lage landen aan de Noordzee’ maar een vlekje vormden op de aardbol.⁹⁶ Thijsse moedigde zijn lezers aan om de roep van deze vogels goed in het geheugen te prenten, zodat je ze op warme dagen in augustus kon zien overvliegen, als een ragfijn stofwolkje aan de blauwe hemel. ‘En ziet ge ze niet, dan zijn zij er toch; maar vier-, vijfduizend, tienduizend meter hoog, waar gij niet meer zoudt kunnen ademen. Daar jagen ze voort in razende vlucht en onder zich zien ze de aarde en ze vinden de Noordzee maar smal, want ze zien de Hollandsche en de Norfolkische duinen met denzelfden oogopslag.’⁹⁷

Een vergelijkbaar soort sympathie voor de kosmopoliet als een wereldreiziger zien we waar Heimans spreekt over het springzaad. Aan dit plantje (een algemeen voorkomend onkruid waarvan het rijpe peultje opspringt zodra je het aanraakt) wijdde Heimans door de jaren heen enkele artikelen in *De Levende Natuur*.⁹⁸ Hij noemt dit plantje daarin ‘een charme van mij’ en vertelt blijmoedig hoe hij één van de soorten ervan heeft geholpen in Nederland voet aan de grond te krijgen, door in 1897 enkele exemplaren vanuit Gulpen in Limburg te verplaatsen naar zijn tuin in Amsterdam.⁹⁹ Deze soort, het kleine springzaad, kwam toen pas sinds kort in Europa voor: ‘Deze Impatiens parviflora, laat ik dit eerst vertellen, is bezig zijn eerste reis om de wereld te maken en het is altijd aardig als je zulke koene durvers eens bij toeval ontmoet.’¹⁰⁰ Vanuit Midden-Azië, zo legde Heimans uit, was het plantje twintig jaar geleden aan deze ‘reis om de wereld’ begonnen; en via Rusland, Oostenrijk, Duitsland, ons land en België had het nu Amerika (via Engeland) bereikt. ‘En het zal wel verder komen, want het draagt in zich al de voorwaarden van den kosmopoliet. Zijn devies is ubi bene ibi patria; en om het goed te hebben, vraagt het alleen een vochtig, schaduwrijk, niet winderig plekje.’¹⁰¹

95 Jac. P. Thijsse, ‘Aan het strand’, *De Levende Natuur* 6 (1901) 190 en 189.

96 Enkele weken na hun geboorte zeggen de jonge vogels hun geboortegrond bij de Noordpool vaarwel, en ‘dan gaan ze de wijde wereld in: naar de lage landen aan de Noordzee, naar ‘t Afrikaansche strand, naar Kaap Hoorn of naar de afgelegenste hoekjes van Nieuw Zeeland’. Ibidem, 192.

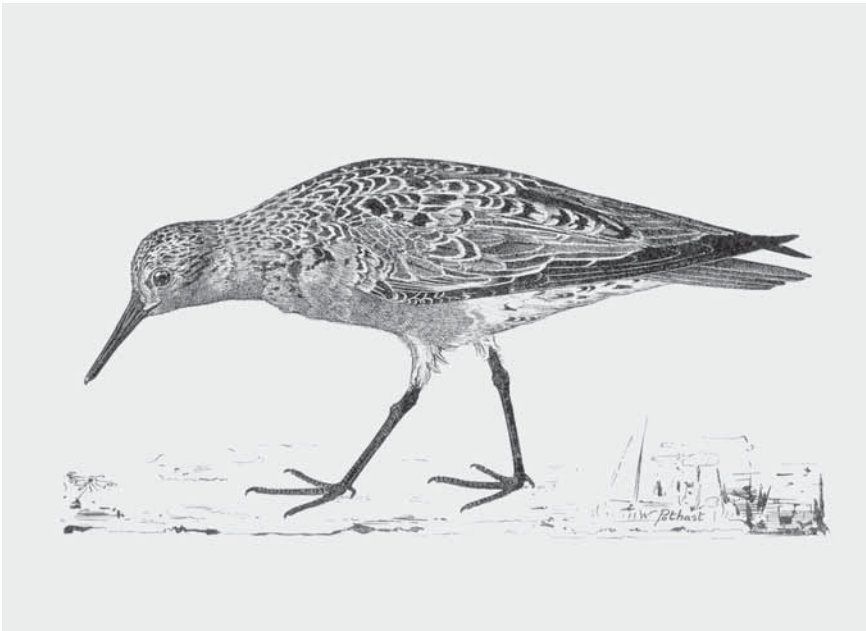
97 Ibidem, 192. Met dit beeld eindigt het betreffende artikel.

98 E. Heimans, ‘Springzaad’, *De Levende Natuur* 7 (1902) 129-134 en ‘Een kapitaal aan biologie’, *De Levende Natuur* 14 (1909) 61-65.

99 Typering ‘het onvolprezen springzaad is een charme van mij’: Heimans, ‘Een kapitaal’, 61. Verslag over het transport van Gulpen naar Amsterdam: Heimans, ‘Springzaad’, 132-133.

100 Heimans, ‘Springzaad’, 132-133.

101 Heimans, ‘Een kapitaal’, 61.

Afb. 4 'Kanoet-Strandlooper in prachtkleed'. Tekening van Willem Pothast bij het artikel 'Aan het strand' in *De Levende Natuur* (1901) van Jac. P. Thijsse.

Hoewel dit springzaad in zijn Amsterdamse achtertuin een 'onuitroeibaar goedje' bleek te zijn, dat spoedig alles overgroeide, moedigde hij de lezers toch aan om de soort op haar wereldreis verder te helpen: 'Wie den Oosterschen reiziger een eindje voort wil helpen, heeft maar een paar zaadjes uit te strooien in een park, waar niet vroeg in het jaar geschoffeld wordt, of in een boschje aan den waterkant; een paar jaar later staat het er zoo vol, of het er thuis behoort. In het Vondelpark te Amsterdam is het voorgoed ingeburgerd, ten minste als de verzamelaars en de parkwachters verstandige menschen blijven'. Hoe de plant om te beginnen in het Vondelpark terecht was gekomen liet hij doorschemeren in de slotnoot van deze passage: 'al de planten daar stammen af van de Gulpenaarsche'.¹⁰²

In plaats van angst voor overwoekering door oprukkende massa's zien we in deze jaren dus weer vertrouwen in het vermogen van verschillende planten en dieren om naast elkaar te bestaan.¹⁰³ Voor iedere soort is er in beginsel een plekje onder de zon: voor planten die graag als kosmopolieten de wereld rond

¹⁰² Typeringen 'onuitroeibaar goedje' en 'overgroeit alles': Heimans, 'Springzaad', 133-134. Oproep de reiziger een eindje voort te helpen en over het Vondelpark: Heimans, 'Een kapitaal', 61.

¹⁰³ Vgl. hierover ook M. Brock, "Onder den rook van de hoofdstad". De verbeelding van stad, plateland en natuur in de reeks Van vlinders, vogels en bloemen van E. Heimans en Jac. P. Thijsse', *De Negentiende Eeuw* 32 (2008) 306-307.

willen reizen, en voor planten die liever als kluizenaar leven binnen de grenzen van hun eigen dorp.¹⁰⁴ Maar de sympathie van deze schrijvers neigde daarbij in deze jaren toch lichtelijk naar de vrije vogels en de reizigers: ‘het is altijd aardig als je zulke koene durvers eens bij toeval ontmoet’.

Samenvattend kunnen we zeggen dat rond de eeuwwisseling hiermee in de natuurjournalistiek een benadering van het kosmopolitisme van planten en dieren zichtbaar werd, die verwantschap vertoonde met het optimisme over internationale samenwerking zoals dit in Nederland in deze jaren ook in politieke kringen heerste. Het wereldburgerschap in biologische zin werd nu voorgesteld op een manier die paste bij een nieuwe hoop dat naties en volken ook zonder een strijd op leven en dood naast elkaar zouden kunnen voortleven.

Net als een halve eeuw eerder, rond het midden van de negentiende eeuw, werd wereldburgerschap van planten en dieren hiermee voorgesteld als een eigenschap die niet per se bedreigend hoefde te zijn voor meer lokaal begrensd levende populaties. Wereldburgers waren reizigers die voorbij trokken, of nuttige nieuwkomers – en in ieder geval boeiende karakters. Maar er was ondertussen wel iets veranderd in de manier waarop de natuurlijke orde hierbij kon worden weergegeven. Terwijl in 1850 popularisatoren nog met vertrouwen konden redeneren dat een kosmopolitische verspreiding een eigenschap moest zijn van de meest ontwikkelde planten en diersoorten, met de mens als summum hierbij, was een halve eeuw later de plaats van de mens een andere geworden in het verhaal.

De ware kosmopolieten waren nu dappere kleine vogels geworden, en plantjes die op eigen kracht de wereld rond trokken. Daarbij kon zo’n vogeltje soms een prestatie leveren die de mens, beneden op de grond, zijn plaats deed besfeffen. Of zoals we Jac. P. Thijsse hoorden zeggen over de strandlopers: ‘Daar jagen ze voort, vier-, vijfduizend, tienduizend meter hoog, waar gij niet meer zoudt kunnen ademen.’ De sombere gedachten over elkaar van het aardoppervlak verdringende populaties, zoals F.W. van Eeden die in de jaren na 1870 had uitgesproken, leken daarmee duurzaam op de achtergrond geraakt.

Leen Dresen, Afdeling Filosofie en Wetenschapstudies, Radboud Universiteit Nijmegen; Postbus 9010, 6500 GL Nijmegen, L.Dresen@science.ru.nl

104 De mogelijkheid dat soorten elkaar ook kunnen bestrijden en verdringen komt overigens wel degelijk af en toe ter sprake bij deze auteurs; maar per saldo overheerst toch het vertrouwen dat de natuurlijke orde gericht is op het herstel van evenwicht en harmonie, zelfs wanneer er onderling wordt gestreden. Aldus bijv. bij Jan Hof, over de duizenden soorten planten op aarde: ‘allen steeds druk in de weer om haar geslacht tot in lengte van dagen te doen voortleven, elkaar bekampend, dat niet één de overhand verkrijgt.’ [Hof], ‘De verspreiding’ 409.